А.М. ГАЙНЕТДИНОВНЫҢ «КАЗАННЫҢ ЯҢА ТАТАР БИСТӘСЕ ЗИРАТЫ ЭПИГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘРЕ» КИТАБЫНА (Казан: Конверс, 2023) РЕЦЕНЗИЯ

Соңгы елларда Татарстан Республикасында тарихи-мәдәни мирасны өйрәнүгә һәм саклауга зур игътибар бирелә башлады, җәмгыятебез үзенең матди һәм рухи-рухани үткәненә сакчыл мөнәсәбәт таләп ителүне аңлады. Шуңа күрә төрле һәйкәлләр, тарихи-архитектура объектлары күпләп торгызыла һәм реставрацияләнә. 2009 елда Казанда Бөтенроссия тарихи һәм мәдәни истәлекләрен саклау иҗтимагый оешмасының Татарстан бүлеге ачылды, 2018 елда Татарстан Республикасы Мәдәни мирас объектларын саклау комитеты оештырылды. Алар республикада яшәүче халыкларның мәдәни мирасын саклау, файдалану, популярлаштыру өлкәсендә зур эшчәнлек алып баралар.

Шунысын әйтергә кирәк: Татарстанның тарихи некропольләрен өйрәнү һәм аларның тарихи-мәдәни кыйммәтләрен ачыклау буенча да активлык сизелә. Болар белән Казанның кайбер фәнни оешмалары шөгыльләнә, шул исәптән, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, А. Халиков исемендәге Археология институты һәм Татарстан Республикасы Милли китапханәсе әлеге проблемага махсус игътибар биреп килә.

Гарәп графикасында язылган борынгы кабер ташлары тарихи-мәдәни мирасыбызның әһәмиятле бер өлеше булып саналганга күрә, Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты 2015 елдан аларны җентекләп өйрәнү белән шөгыльләнә. Нәтиҗәдә, эпиграфикага багышланган байтак хезмәтләр дөнья күрде. Аларның күбесе Яңа тарих бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре А.М. Гайнетдинов тарафыннан әзерләнде. 2016 елда аның «Арча районы эпиграфик истәлекләре», 2017 елда «Әтнә районы эпиграфик истәлекләре», 2018 елда «Казанның Бишбалта бистәсе эпиграфик истәлекләре» һәм «Ш. Мәрҗани белән бәйле эпиграфик истәлекләр», 2019 елда «Яшел Үзән районы эпиграфик истәлекләре» һәм «Казанның Дары бистәсе эпиграфик истәлекләре» дип аталган китаплары нәшер ителеп, 3,5 меңгә якын эпиграфик истәлек тасвирланып, аларның текстлары фәнни әйләнешкә кертелде.

2017 елда республика җитәкчелеге карары буенча Казанның мемориаль зиратларын тикшерү эше башланды. Алар арасында Казанның Яңа Татар бистәсе зираты аерым урын алып тора, нәкъ менә монда татар халкының иң бөек затлары соңгы сыену урыны тапкан. Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан, Шиһабетдин Мәрҗани һәм Каюм Насыйри, Салих Сәйдәшев һәм Марсель Сәлимҗанов кебек исемнәрне генә искә төшерү дә бу некропольнең милли пантеон статусын йөртүен аңлау өчен җитә. Зиратлар – шәһәрләр өчен иң традицион һәм актуаль истәлекле урыннар һәм халыкның рухи тормышы белән бәйле шәһәр

мохитенең төп элементлары. Тарихи некропольләргә мөнәсәбәт җәмгыятьнең әхлакый үсеш дәрәҗәсен характерлый, аның тарихы һәм мәдәнияте тамырлары төшенчәсен символлаштыра.

2017 елның апреленнән июленә кадәр дәвам иткән фәнни экспедициядә Тарих институтының Татарстан Республикасы халыкларының тарихи-мәдәни мирасы бүлеге хезмәткәрләре А.М. Гайнетдинов, А.И. Ногманов, С.Р. Хәмидуллин һәм О.О. Владимиров, тарихи кыйммәткә ия булган кабер ташларын ачыклау максатыннан, Яңа Татар бистәсе зиратында фронталь тикшеренүләр уздырды. Әлеге экспедиция барышында 1813–1929 елларга караган, гарәп һәм латин графикасында язылган 1500 гә якын эпиграфик истәлек табылды. Алар А.М. Гайнетдинов тарафыннан атрибуцияләнде һәм фәнни эшкәртелде.

Мәгълүм булганча, әлеге зиратта XX гасыр башына кадәр татар милләте үсешенә зур өлеш керткән күренекле мәгърифәтчеләр, педагоглар, дин әһелләре, сәүдәгәрләр, җәмәгать эшлеклеләре җирләнгән. Моңарчы Яңа бистә зиратының тулысынча тикшерелмәве әлеге эшнең актуальлеген арттыра. Танылган эпиграфист галимнәребез татар яшәгән бик күп төбәкләрдәге татар зиратларына мөнәсәбәтле зур фәнни эшләр башкарганнар. Шул ук вакытта татар халкының әлеге иң әһәмиятле зиратының эпиграфик истәлекләрен өйрәнүгә игътибар бирелеп бетмәгән.

Дөрес, Казанның Яңа Татар бистәсе зираты XX гасырның икенче яртысында аерым галим-эпиграфистларның өйрәнү объекты була. Мәсәлән, М.И. Әхмәтҗановны билгеләп үтәргә кирәк, ул төрле экспедицияләр барышында 140 ка якын гарәп язулы кабер ташларын ачыклаган һәм тасвирлаган. 1990 елларда Р.Р. Салихов һәм Р.Р. Хәйретдинов ТАССРда һәм Татарстанда яшәгән 198 мәшһүр шәхеснең каберләрен ачыклаганнар һәм теркәгәннәр. Шулай ук Һ.В. Йосыпов, И.Г. Һадиев, В.М. Усманов кебек башка эпиграфистлар да зиратны өйрәнүгә үз өлешләрен керткәннәр. Ләкин барыбер тикшеренү эшләре ахырына җиткерелмәгән. 2017 елгы экспедиция вакытында табылган материаллар – XIX гасыр – XX гасыр башына караган кабер ташлары – археограф, эпиграфист, тарихчы А.М. Гайнетдинов тарафыннан эшкәртелде. Эшенең нәтиҗәсе буларак, А.М. Гайнетдиновның «Яңа Татар бистәсе зираты эпиграфик истәлекләре» дип аталган 800 битле хезмәте (Гайнетдинов А.М. Казанның Яңа Татар бистәсе зираты эпиграфик истәлекләре. – Казан: «Конверс», 2023. – 800 б.) басылып чыкты.

Анда Яңа бистә зиратында бүгенге көнгә хәтле сакланып калган гарәп язулы татар эпиграфик истәлекләренең фотолары, үлчәмнәре, тулы текстлары, хәзерге татар әдәби теленә күчермәләре китерелгән. Китаптан күренгәнчә, материалларны туплау, эшкәртү, системалаштыру, гарәп графикасындагы текстларны кириллицага һәм хәзерге телгә күчерү эшләренең барысы да фәнни таләпләргә туры китерелеп эшләнгән. Хезмәттә 1813 елдан алып 1929 елга кадәр куелган гарәп язулы 1425 кабер ташы исәпкә алынган. Бу, әлбәттә, гаять зур сан, чөнки бу кадәр күп материал табылган татар зиратлары сирәк очрый.

Эпиграфист А.М. Гайнетдинов хезмәтендә Яңа Татар бистәсе зиратында җирләнгән бик күп атаклы шәхесләрнең кабер ташларындагы гарәп язулы эпитафияләр тәкъдим ителгән һәм фәнни әйләнешкә кертелгән. Мәсәлән, олуг галимнәребез Ш. Мәрҗани, Г. Баруди белән бәйле кабер ташлары, шулай ук Аитовлар, Апаковлар, Апанаевлар, Әҗимовлар, Борнаевлар, Замановлар, Субаевлар, Үтәмешевләр, Юнысовлар, Яушевлар һ.б. мәшһүр татар нәселләренә нисбәт ителгән затларның ташбилгеләрен саклаган зиратка игътибар бирү урынлы. 2017 елгы тикшеренү боларның барысын исәпкә алып башкарылды, эш барышында элегрәк Е.В. Липаков һәм Е.В. Афонина тарафыннан бөтенләй югалган дип саналган эпиграфик истәлекләр (мәсәлән, педагог Ш. Әхмәров, сәүдәгәр И. Юнысов һ.б.ның кабер ташлары) дә ачыкланды.

А.М. Гайнетдиновның китабы Яңа Татар бистәсе зиратын өйрәнү нәтиҗәләре хакында язылган бүлектән башлана, аннаң соң ташъязмаларның фотолары белән бергә тасвирламалары бирелә. Теге яки бу кешенең ташбилгесен табарга җиңел булсын өчен, зур зират территориясе, андагы аллеяларга һәм сукмакларга нигезләнеп, 37 участокка бүленгән һәм аларның план-схемасы ясалган. Бу исә, зиратка баргач, кабер ташларын табуны җиңеләйтә. Иң мөһиме, китапта җирләнгән шәхесләр, ташка язу осталары, эпитафияләрдә очраган дәрәҗә-вазифалар, титуллар, кәсепләр, географик атамалар күрсәткечләре дә бар, шулай ук кабер ташларының хронологик күрсәткече урнаштырылган. «Яңа Татар бистәсе зираты эпиграфик истәлекләре» китабының кушымта өлешендә бүгенге көндә төрле сәбәпләр аркасында юкка чыккан кайбер борынгы эпиграфик истәлекләрнең текстлары һәм XX гасыр башында вафат булган күренекле затларның яңартылган ташлары тәкъдим ителгән.

Китапта кабер ташларының текстларын бирү ысулы да бик төгәл эшләнгән. Фәндә гарәп җөмләләрендәге саф гарәп сүзләрен татарчага якынлаштырып язуда төрлелек бар. Биредә автор-төзүченең аларны тәҗвид кагыйдәләренә туры китерелгән формада бирүе бик отышлы. Чыннан да, гарәп теленең фонетикасын бозмау җәһәтеннән, бу – уңышлы алым. Китапта ташбилгеләр текстларының хәзерге татар әдәби телендә бирелүе, сүзләрнең татар теленә тәрҗемәдә тәкъдим ителүе укучылар аудиториясен киңәйтә, чөнки иске татар телен, нигездә, галимнәр генә белә. Шул ук вакытта китапта ташъязманың транслитерациясе дә китерелгән һәм теләгән кеше оригинал текстларның ни рәвешле язылуын карый һәм китерелгән фоторәсемнәр белән чагыштыра ала. Китапта кайбер шәхесләр хакында кыскача мәгълүмат бирелгән һәм аларның фәнгә билгеле шәҗәрәләре күрсәтелгән.

А.М. Гайнетдиновның «Яңа Татар бистәсе зираты эпиграфик истәлекләре» хезмәте тиз арада татар халкының тарихи һәм мәдәни мирасы белән кызыксынучы белгечләрнең өстәл китабына әверелер, дип ышанып калабыз.

Хәмидуллин Сайрус Руслан улы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни хезмәткәре